

„FA RÁZZO A FOLDET, FOLD RÁZZO A VIZET, VÍZ RÁZZO AZ ÖRDÖGÖT”

Egy szerelmi varázsló eljárás és rólvasástípus
pannon-balkáni összefüggéseinek kérdéséhez

JUNG KÁROLY

Hetek óta egy fényképet nézegetek; fénykép ugyan, de ennél sokkal több: aktfotó, tehát művészi alkotás. Címe: Tavasz.¹ A kép maga az izzó testiség, melyet a művész három lényegi elemből komponált: a fehér és a fekete ősi dichotómiájából, s a már-már jelképpé magasztosuló meztelen leánytest holdfényben kibontakozó kontúrjából; a kép szemlélője látja, tudja, hogy élő és eleven leánytest áll a kertvégi (erdőszéli?) éjszakai holdfényben, de a fekete—fehér oppozíció mégis a fontosat, a jelképeit emeli ki, azokat a mozzanatokot, amelyek ezt az aktfotót messze-messze kiröpítik a mitológia csillagpályájára.

A fekete—fehér oppozíció ugyanis a kép hús-vér valóságából és természeti környezetéből a legfontosabbakat emeli ki: egy középpütt elhelyezkedő választóvonalat, amely a valóság szürkéjéből a messze és az idő éjszakájába vált át, két függőleges vonalat, két fát, amely ezt a két tartományt egyaránt átszelve mintegy összeköti, s végül a meztelen leánytest kontúrját, amelyből az éjszakai holdfény az eredendően ősit — szinte a villendorfi Vénusz lényeglátó vonalaihoz visszatérve —: a jelképit fogalmazza meg: a tompor ősanjai, sötétbe vesző félkörét, a has lüktető dombjait, lejjebb a rejtett, de minden üzenetével jelen levő bokrait, följebb az emlő szikrázóan fehér, holdfénybe vetett dacát, s a fába kapaszkodó, kinyújtott kéz elszánt, akaró-követelő mozdulatát. A fát szorító kinyújtott karon induló, az emlő feszes halmán a has dombjai felé futó s a combon át még néhány virágon is felszikrázó, majd elvesző fehér vonal (a mágikus szenvedély kiugró érzelmegörbéje!) szinte már csupán néhány eredendő vonásra redukált grafikája az izzó testiségnek. A kép jelvilágából hiányzik az arc; a meztelen nagyleány arcát elrejtí a fekete hajkorona sátra, amely maga is beleveszik a messze és az idő

¹ Az aktfotó megjelent: *Békési Élet* (Békéscsaba), XIX. évf. 1984/1, 49. p.

éjszakájába. A fotóművész tudatalattijában nem lehet nem észrevenni azokat a vonásokat, amelyek minden valószínűség szerint már a villendorfi Vénusz alkotójának tudatalattijában is ott munkáltak: az alkotás jelképiségének szintjén minden a háttérbe veszik, ami nem a lényegest hangsúlyozza; ezért veszik el a villendorfi előkori szépség arca is a nőiség attribútumainak buja vonalai mögött.

És hát a fák! Ez a két phallus erectus, amelynek egyikébe ez az izzó testiséget megjelenítő lány megkapaszkodik, forró tenyerével átfogja, s ha a fotó nem lenne a pillanatban megrögzült mozdulat, szinte azt is mondhatnók, hogy nemcsak megkapaszkodik benne, hanem tépázza, rázza, beszél hozzá; átöleli, ráfonja testét; ráfeszül.

Hát ez lenne számunkra Balog Ferenc nagyszerű aktfotójának magánolvasata és -jelentése. Magánolvasat és -jelentés — ha csupán eddig terjednének ennek a dolgozatnak a sorai. De korántsem idáig, hisz még csak az elején tartunk. Reméljük, a későbbiek során bebizonyosodik: aligha magánolvasat ez az alanyi jellegű elemző bevezető: aligha önkényesen belelátott jelentés és jelképiség.

A főntebb kifejtett értelmezési kísérlet a magyar, délszláv és minden bizonnyal egyetemes emberi tradíció és erotikum többszöri áttételen át leszűrt és lecsapódott, nyelvi jelek által aktualizálódott változata. Kissé bőbeszédű ugyan — ez végtére is tagadhatatlan —, ám így sem tudunk benne elmondani mindent, amit a pillanatba rögzült művészfotó kiolvasni engedett volna számunkra. Persze elsődleges szándékunk sem az volt, hogy egy művészi aktfotó elemzését adjuk; a későbbiek során, reméljük, látható lesz, hogy hol találkozik egy művészfotó *rejtett jelentése* az élő magyar és az összehasonlító történeti néphagyomány vallo-másával.

Nem tudhatjuk, Balogh Ferenc részéről mily mértékben volt tudatos és kreatív elképzelés, hogy ezzel az alkotásával tulajdonképpen egyetlen pillanatba rögzítse mindazt, amit a néphagyomány szerelmi varázslásokban alkalmazott és mondott el a maga eszközeivel, azokkal az eszközökkel, amelyek az idők mélyéből izzanak fel és buggyannak ki holdfényes éjjeleken, tavasszal, amikor újraindul az élet fűben, fában, virágban, feszülő leánytestben, hogy folytatódjék — immáron a két nem egyesülése által — a világot fenntartó varázslat. Mert a fotóban ez is benne van.

Tegyük most félre azonban az alanyi fogalmazásmódot és ezt az aktfotót, és vegyük szemügyre a népi hagyományvilág néhány jelenségét, amelynek érintése — vagy: ismerete — nélkül talán kevesebbet vehetünk volna észre a fényképen.

Néprajzi gyűjtéseink során a jugoszláviai Bácska egyik kis magyarok lakta falujában, Gomboson hallottuk pár évvel ezelőtt egy azóta már megboldogult öregasszonytól („nagy kurva vót az menyecske korába!”) az alább következő szerelmi varázsló eljárást. Az öregasszony elmondta,

hogy ezt a nagylányok akkor szokták alkalmazni, ha egy legényt meg akartak szerezni maguknak, s a legény ezt vagy nem tudta vagy a lány nem volt biztos a legény hajlandóságában. Persze az öregasszony maga nem általánosítva mondta el az eljárást, hanem olyan esetként, ami egyszer megtörtént, s maga is fiatalkorában hallott róla. Tehát legalább egyszer alkalmazott praktikus és szómágiáról van szó, amelyet magunk évekig elszigetelt adatként hordoztunk emlékezetünkben, mindaddig, amíg egyszer csak — teljesen váratlanul — még egy magyar változat föl nem bukkant, s nem sokra rá négy balkáni — szerbhorvát nyelvű — változat is. Erről azonban a későbbiekben. A most következő idézet tartalmát valószínűleg szabatosabban el lehetne mondani összefoglaló jelleggel, ám nem ezt tesszük; magát az öregasszonyt beszél-tetjük, mert az ő megfogalmazásában a körülmények nyelvi autenticitása is jelen van.

„Csakhogy éfétkő ki köllött néki (a nagylánynak — a megjegyzés tőlünk) mennyi egy fáhó. Egy fiatal fáhó. És átkapcsúnyi a fiatal fát, és mondanyi neki, hogy:

Én rázom a fát,
 Fa rázso a földet,
 Föld rázso a vizet,
 Víz rázso az ördögöt,
 Az ördög meg a Kovács Jánost,
 De rögtön hozza is!

De harmaccó nem tudott kimennyi a fáhó! Szűzanya mezteleny köllött kimennyi neki! És harmaccó nem bírt kimennyi a fáhó. Mer a legény úgy lottyant be a kapu tetején.”²

Ezek után már bizonyára sejtí az elnézőbb olvasó, hogy miért üvöltött egy nagyot a gyűjtő, amikor Balogh Ferenc művészfotóját meglátta. Mintha ez a fotó lenne ennek a szerelmi mágiának és ráolvasásnak képi megjelenítése! Hogy lehetne a tudatalattinak titkos ösvényeit kifürkészni, amelyen a néphagyomány helyenként még élő varázsló eljárásai művészi alkotássá csapódnak le? Mert az idézett szöveg — s benne a ráolvasás, amely tagadhatatlan költészet! — egy teljes világot villant fel, azt a világot, amely legfeljebb tudatalattinkban, idegeinkben él még, s néha egy-egy művészi alkotásban vetül ki; s vannak aztán ritka pillanatok, amikor a még parázsló népi hiedelemvilág egy-egy adata tárja elénk egy pillanatra *ugyanezt a világot*. Valahol tehát itt találkozik Balogh Ferenc művészfotója az idézett szerelmi varázslás által fölvilantott világgal. Ez a világ azonban sokkalta gazdagabb annál, mint hogy a fotográfia pillanatrögzítő lehetőségei a maga teljességében átfog-

² Saját gyűjtés, Gombos, 1977.

hatnák. A jó fotográfiában azonban virtuálisan benne van az egész világ; így sejtjük ezt az érintett fotó kapcsán is.

Mielőtt azonban kísérletet tennénk arra, hogy megrajzoljuk ennek a világnak a jellemzőit, hovatartozásának lehetséges nyomvonalait, nézzük meg, a számunkra eddig ismeretes többi változat hoz-e valami többletet, ami esetleg teljesebbé teheti az eddig megismert képet. Csókán jegyezték le az elmúlt évtizedben az idézett mágikus eljárás és ráolvasás alábbi változatát:

„Ha valamellik lány férhöz akar mönni, akkó ezt csináta. Éccaka kimönt, vagy mit tudom én, milyen időszakba köll kimönni, oszt akkó mögfogta a fát, oszt mongya:

Én rázom a fát,
Fa rázza a földet,
Föld rázza a vizet,
Víz hozza az én
Jövendőbelimet!”³

Ennek a sajátos világképet megőrző szerelmi varázslásnak és ráolvasásnak eddig mindössze ez a két magyar nyelvű változata ismeretes előttünk. Mindkettő a jugoszláviai magyar néphagyomány körében került lejegyzésre, ami — persze — nem azt jelenti, hogy a magyarul nyelvterület más részein esetleg nem bukkanhat fel. Érdeklődéssel várjuk további változatok felbukkanását. Addig is azonban az alábbiakban idézünk négy szerbhorvát nyelvű balkáni változatot, amelyek — mint látható lesz — azonos világképet sugallnak.

Balkáni analógiáink közül kettő mindössze a ráolvasás szövegét tartalmazza, ezzel szemben a másik kettő a kontextust is, vagyis a praktikus mágiás részt is. Idézzük először azokat, amelyek csak a szövegeket mutatják be. Ezek közül az első Šabac környékén került lejegyzésre, s nem tudományos kiadványban látott napvilágot. Ez a mozzanat eleinte gyanússá tette az adatot, de a további változatokkal egybevetve láthatóvá vált, hogy mégsem lehet szó kiagyalt szövegről, hisz — mint látható lesz — minden tekintetben változatjellegű. Ennél a változatnál a ráolvasó szöveget mindössze egymondatnyi praktikus mágiára utaló rész vezeti be. Ez a szöveg így szól:

„Drmati plot i reći:

„Ja drmam plot,
Plot drma zemlju,
Zemlja drma vodu,

³ Gyura Julianna 1980. 239.

Balogh Ferenc Tavasz című művészi aktfotója. Dolgozatunk e mű ikonográfiai és tartalmi jegyeit hozza összefüggésbe kelet-európai kozmográfiái elképzelésekkel

Voda drma đavola Šandora,
Da ide kod NJEGA
I da ga kući privede.’”⁴

Ugyanez a leírás magyar változatban így hangzik:

A kerítést rázni és mondani:

Én rázom a kerítést,
Kerítés rázza a földet,
Föld rázza a vizet,
Víz rázza Sándor ördögöt,
Hogy menjen el hozzá,
S vezesse haza.

A jelen pillanatban nem tudjuk, hogy ebben a szövegben miért Sándor az ördög neve. Úgy látszik azonban, hogy nem elszigetelt jelenségről van szó, mert abban a ráolvasó szövegegyüttesben, ahonnan merítettük, a Sándor nevezetű ördög másutt is fölbukkan. (Egyébként a megidézett mágikus cselekedetet nőnemű személy végzi, a megidézett személy pedig férfi. Erre utal a *njega* szó.)

Következő szerbhorvát nyelvű balkáni analógiánk teljes egészében nélkülözi a praktikus mágiára utaló adatokat, mindössze a ráolvasó szöveg áll rendelkezésünkre:

„Ja tresem šljivu,
Šljiva trese zemlju,
Zemlja trese devedeset i devet đavola,
Devet da dođu,
A devedeset nek ostanu;
i da povedu vola
sa šest roga,
pa da idu kod dragog,
da ga dovedu kod mene...”⁵

Ennek a szövegnek magyar változata így hangzik:

Én rázom a szilvafát,
A szilvafa rázza a földet,
A föld rázza a kilencvenkilenc ördögöt,
Kilenc jöjjön,
kilencven maradjon,

⁴ Filipović, Z(orica) 1984. 56.

⁵ Radenković, Ljubinko 1982. 354—355.

Vigye magával a hatszarvú ökröt,
Menjenek el kedvesemhez,
S hozzák ide hozzám . . .

Friedrich Krauss szláv néphagyományokkal foglalkozó egyik monográfiájában, a szerelmi varázslások között olvasható az 'az alábbi példaszerűen szép adat, amely a ráolvasás szövege mellett igen bő és szemléletes leírását adja a praktikus mágiciának is:

„Will ein Mädchen erfahren, wie ihr Liebster oder derjenige unter ihren Bewerbern heisst, dem sie als Gattin zufallen wird, so erhebt sie sich am Georgtage vor Sonnenaufgang vom Lager, begibt sich zu irgend einen Zaun, hängt sich mit beiden Händen an ihn an und spricht dabei:

Ja drmam ovim plotom,
Plot morem,
More mojim sudenim;
Neka dođe i ime mi kaže!

Darauf vernimmt sie wohl die Stimme eines Unsichtbaren, Z. B. „Ja sam tvoj sudeni N.”⁶

Érdemes ezt a szöveget a leírással együtt magyarul is megismételni, mert, mint látni fogjuk — bár a ráolvasó szöveg kihagyásosnak látszik —, a praktikus mágia nagyon jó adatokat és mozzanatokat tartalmaz:

Ha egy lány meg akarja tudni, hogy mi a neve kérői közül a legkedvesebbnek vagy egy másiknak, akihez férjhez fog menni, György napján napkelte előtt fölkel nyoszolyájáról, odamegy egy kerítéshez, mindkét kezével rákapaszkodik, s közben ezt mondja:

Én rázom ezt a kerítést,
A kerítés a tengert,
A tenger a jövődöbelimet,
Jöjjön ide és a nevét mondja!

Erre aztán alkalmasint meghallja egy láthatatlan hangját. pl. „Én vagyok a sors által neked rendelt N.” (Megjegyzendő, hogy az eredetiben a „jövendőbeli”-nek adekvátabb megfelelője a „sors által nekem rendelt férfi” lehetne.)

S mutassuk be a negyedik délszláv változatot is, amely Boszniában került lejegyzésre, s bár bizonyos tekintetben szegényebb változatnak tűnik az előbbieknél, mégis vannak benne olyan elemek, amelyek jobban kiemelik ennek a ráolvasástípusnak bizonyos — lényeges — vonásait:

⁶ Krauss, Friedrich S. 1908, 168—169.

„Udovice još u prvi akšam uzmu za kućnu strehu, pa ovu drma-jući govore:

Ja drmam mrakom,
A mrak vragom,
A vrag Đurom (imenom njenoga ljubeznika);
Crko, puko,
Ako mi ne došo!”⁷

Vagyis: Az özvegyasszonyok már a sötétedés kezdetekor belekapasz-kodnak az ereszetbe, s azt rázva mondják:

Én rázom a sötétet,
A sötét az ördögöt,
Az ördög Đurót (szerelmese neve);
Dögöljön meg, pukkadjon meg,
Ha nem jön el hozzám!

A szövegnek vagy egy második része is, amelyet az özvegyasszony akkor mond el, amikor meglátja szerelmesét közeledni. Bár ez a rész is érdekes, a tárgyalt kérdéskör szempontjából nem fontos. Lényege a férfi akaratának és erejének teljes szómágiás megsemmisítése.

Az olvasó a fentiek során voltaképpen egy szerelmi varázslás és rá-olvasástípus két magyar és négy délszláv változatával ismerkedhetett meg. A magyar változatok recens szövegek, a szerbhorvát nyelvűek kö-zül kettő történeti adat — a századforduló előtt, illetve körül kerültek lejegyzésre —, kettő pedig ugyancsak napjaink ráolvasó és szerelmi va-rázsló gyakorlatához sorolható.

Hisszük, már az eddigiek alapján is világos, hogy milyen összefüg-gést véltünk felfedezni Balogh Ferenc művészfotója és az előbbieken bemutatott szerelmi varázslások között. Mindez azonban csupán az *iko-nográfiai* és a *nyelvi felszín* közti analógia érzékeltetésére volt alkal-mas, s az olvasónak minden bizonnyal jogos hiányérzete támad. Hisz írásunk elején azt állítottuk, hogy ez a művészfotó messze-messze ki-röppen a mitológia csillagpályájára. Hát igen. Adósságunk kézenfekvő, alábbi gondolatmenetünk azonban — legalábbis magunk úgy véljük — talán megadja a választ.

A szövegek nyújtotta információk alapján úgy találjuk, hogy az itt bemutatott szerelmi varázslás és ráolvasástípus magyar és szerbhorvát nyelvű párhuzamai fontos folklór adalékok szolgáltatnak egy igen ar-chaikus kozmográfiához, ahhoz a világgéphez, amelynek nyomai a ma-

⁷ Trifković, Stevo 1886. 288. Újraközölve: Kostić, Aleksandar 1933. 69. és Kostić, Aleksandar 1978. 146.

gyar, délszláv és más népek hagyományvilágában — több földrészen át — egyaránt kimutatható. Kezdjük értelmezési kísérletünket az eddigi ismeretek felvázolásával.

A magyar néphagyományban, elsősorban a régiesebb népi kultúrával rendelkező vidékeken ma is gyűjthető az a kozmográfia, amely szerint a föld vízen (tengeren) úszik, vagy lapos, s négy (vagy három) cethal tartja a hátán. Ha a cethalak megmozdulnak, csapnak a farkukkal, akkor kerül sor a földön a földrengésre.⁸ Ez az elképzelés a világmindenséget a világtartó állatokhoz köti, amelyekről a továbbiakban még szó lesz. A kérdés a jelen pillanatban az lehet, hogy magyar nyelvű szerelmi varázsló eljárásunk és ráolvasásunk eddig ismert két variánsának mi köze van ehhez az archaikus, s az eddigi kutatások szerint Ázsiában, Kelet-Európában és Észak-Afrikában is elterjedt világgéphez.⁹ A választ az alábbi gondolatmenet adhatja meg.

Ha újra elolvassuk a Gomboson gyűjtött szerelmi varázsló szöveg első négy sorát, azt tapasztaljuk, hogy ezekben félreérthetetlen megfogalmazását leljük egy alvilág felé mutató lépcsőzetesség fokainak. A fa—föld—víz—ördög gradációs sorozat ugyanis egy archaikus kozmográfiában tagadhatatlan alvilági (chtonikus) közbelépéssel (segítséggel) kecsgetet a meztelen nagyleány számára. Az emberi világban praktikus és szómágiát eszközöző cselekvő személy ugyanis átváltott a *középső világból* az *alsó világba*, ami arra vall, hogy a hármass felépítésű világmindenségnek abból a részből vár — és a kettős mágia által remél is — segítséget, amely nem az ember lakterülete, hanem a túlvilági lényeké.

Ez az értelmezési kísérlet persze korántsem problémamentes. Elsősorban tűnhet zavarónak, hogy a közvetlenül megidézett és virtuális segítségnyújtó természetfölötti lény az ördög. Ha viszont tudjuk, hogy az ördög a kereszténység által kialakított s a népi hiedelemvilágba is a keresztény egyház által beszívárogtatott figura, akkor — úgy tűnik — az archaikus, tehát a kereszténységet megelőző kozmográfiáról fentebb jelzett elképzelések nem látszanak megalapozottnak. A dolog azonban korántsem ilyen kilátástalan; az ördöghiedelemmel kapcsolatos, főként nyugat-európai, kutatások kimutatták, hogy az ördög mint hiedelem-lény voltaképpen magába olvasztotta — diabolizálta — számos alvilági hiedelem-lény jellegzetességeit és tulajdonságait.¹⁰ Nem lehet például nem észrevenni — mondjuk — a magyar boszorkányperek irataiban az ördöggel és az alvilággal kapcsolatos hiedelmeknek és képzeteknek legalább a kettősségét: szinte párhuzamosan futnak egymás mellett a népi

⁸ Az itt vázolt archaikus világgéppel kapcsolatban lásd: Kandra Kabos 1897. 37., Bosnyák Sándor 1970., Bosnyák Sándor 1977. 24—26., Dömötör Tekla 1981. 193.

⁹ E kozmográfia területi elterjedtségéről jól tájékoztat Gavazzi, Milovan 1978.

¹⁰ Vö. Lutz, Röhrich 1966.

hiedelemvilág alvilági lényeivel kapcsolatos megnyilatkozások, valamint az egyházi hatásra kialakult démonológia ördöghiedelmei.

Ebből következően mégsem látszik indokoltnak az előbbieken érintett archaikus világnép elvetése, hisz nem lehetetlen, hogy a meztelen nagyleány által megidézett és segítségül hívott ördög alakjában valaképpen egy ma már kideríthetetlen chtonikus lény segítségét kérte. Csak utalni szeretnénk arra, hogy a magyar világteremtés-mondákban ugyancsak az ördög jelenik meg a világteremtő istenség demiurgoszaként, tudjuk viszont, hogy a rokon és más népek hasonló világteremtés-mítoszai-ban a demiurgosz még tériomorf lények alakjában (vízimadár, buvárkacsa) van jelen. Nyilvánvaló, hogy ezekben a kozmológiai képzetekben is az interpretatio christiana nyomait kell látnunk, ahogy a magunk részéről ugyancsak ilyen felfogás nyomait látjuk a jelen dolgozatban értelmezett szerelmi varázslásokban és ráolvasó gyakorlatban is. (A későbbiek során látható lesz, hogy ezt látszanak támogatni a délszláv népi hiedelemvilág adatai is, bár nem minden tekintetben, mert más irányú elképzelések is léteznek.)

Máradva még egyelőre a gombosi szerelmi ráolvasó szöveg értelmezésénél, el lehetne töprengeni azon is, hogy ebben az archaikus világnépben lehet-e jelentőséget tulajdonítani a *fának*. Gyűjtésünk ugyanis azt mondja, hogy a meztelen nagyleány „átkapcsúta” a fát, s közben mondta az idézett szöveget. Közben nyilván rázta is a fát, ahogy arra félreérthetetlen utalás történik. Némi képzelőerővel könnyű lenne azt mondani, hogy esetünkben a „világtartó fa” képzetének mai lecsapódásával is számolnunk kell. Magyar adatok hiányában azonban itt mindössze pusztán feltételezésről lehet szó, még annak ellenére is, hogy közeli analógiának lehet tekinteni a magyar népmesék és magyar mondavilág „világfáját” és „égig érő fáját”. A délszláv adatok értelmezésénél — mint látható lesz — bizonyos tekintetben nagyobb valószínűséggel kell latba vetni ezt a lehetőséget is.

Ami a csókai magyar nyelvű változatot illeti, az is voltaképpen azonos elemzési lehetőséget kínál, bár a praktikus mágiás részre utaló adatai bizonytalanabbak. Ennél ugyanis arra történik utalás, hogy ezt az eljárást akkor végzi a leány, hogyha férjhez akar menni, a meztelenség mozzanata azonban nem szerepel a leírásban. Ugyancsak nem szerepel benne az ördög sem. A varázsló eljárás nem is konkrét személyre vonatkozik, hisz a nagyleány nem is tudja, hogy ki lesz a „jövendőbelije”. Ezek a mozzanatok arra vallanak, s később a délszláv adatok is ezt erősítik meg, hogy ez a ráolvasástípus altípusokat is minden bizonynyal magában foglal.

A rendelkezésünkre álló még egy balkáni adat — a variálódás törvényeinek megfelelően — igen változatos képet mutat. Ezek közül egyben fordul elő a *fa* (szilvafa), kettőben a *kerítés*, egyben pedig a ház *eresze*. A gradációs sorozat többi eleme: a *föld—víz—ördög* jelenléte ugyancsak

Balogh Ferenc művészfotójának reprodukciója azzal az eljárással, amely a fekete—fehér oppozíciót emeli ki

a variálódásnak megfelelően hol megvan a szövegben, hol pedig nincs. A föld két szövegben megvan, kettőben nincs, ugyanez vonatkozik vízre is, amely két szövegben megvan, azzal, hogy az egyik tengert emleget. Ez a képzet — miként a későbbiekben értelmezni igyekszünk — nem mellékes, sőt kifejezetten fontos mozzanat a szövegek kapcsán. A négy közül három szövegben az ördög bukkan fel végső megfolyamodott segítséghez lényként; egyből ez hiányzik. A szövegek további jellegzetességeit értelmezésünk során fejtjük ki.

Ha rövid pillantást vetünk a délszlávok archaikus kozmográfiai elképzeléseire, akkor szembetűnik, hogy ez a világszerkezet nagyon sok tekintetben hasonlít az azonos magyar elképzelésekhez. Vannak persze eltérések is, amelyek könnyen megállapíthatóak a főntebb érintett magyar vonatkozások és a most kifejtendő délszláv világkép egybevetésével.

Az archaikus délszláv kozmográfiában legalább két alapvető réteg különíthető el egymástól. Az egyik szerint a világ a tengeren úszik, halak tartják vagy pedig szarvasmarhák hátán nyugszik. Ezekben az utóbbi változatokban az ökör és a bika fordul elő leggyakrabban. A kérdést érintő összefoglalásokban arra is vannak példák, hogy a világmindenséget halak és szarvasmarhák együtt tartják a hátukon. Ezekről az elképzelésektől az a felfogás tér el, amely szerint a világmindenség világtartó oszlopon nyugszik, s ehhez van alul béklyózva az ördög, aki arra törekszik, hogy átrágja, megsemmisítse ezt az oszlopot. Ez persze nem sikerül neki. Ehhez az egész kérdéskörhöz tartozik — akárcsak a magyar analógiák esetében — a földrengés keletkezésének magyarázata. Mivel úgy találjuk, hogy ez a részproblematika a jelen dolgozatban tárgyalt kérdés kapcsán nem elsődlegesen fontos, ezzel itt részletesen nem foglalkozunk.¹¹

Az imént ismertetett vázlatos kozmográfia alapján most már lehetőséget látunk arra, hogy az itt tárgyalt szerelmi varázslások és ráolvasások négy szerbhorvát nyelvű balkáni változatával kissé részletesebben foglalkozzunk. Mind a négy szöveg azzal kezdődik, hogy a nagyleány (vagy özvegyasszony) megráz valamit (szilvafát, kerítést, ereszt). Bár a főntebbiekben arra utaltunk, hogy az egész problematikával szoros összefüggésben levő földrengés jelensége nem tartozik szigorúan az itt tárgyalt szerelmi mágikus eljárás kérdéséhez, nem lehet nem észrevenni a lehetséges összefüggést is. A földrengéssel kapcsolatos népi elképzelések ugyanis azt mondják, hogy az alvilágban levő világtartó állatok megmozdulása (vagy más tevékenysége) okozza az emberi világban időnként észlelhető földrengést. Arról van szó tehát ebben az esetben, hogy egy világtartó lények által eszközölt akció az alvilágból kiindulva eredmé-

¹¹ A délszláv archaikus kozmográfia jó áttekinetése: Janković, Nenad D. 1951. 7—21., Đorđević, Tihomir R. 1958. II. 6—11., Gavazzi, Milovan 1978.

nyezi a földrengést az emberi (középső) világban. Szerelmi varázsló eljárásaink és ráolvasó szövegeink tanúsága szerint viszont — a magyar és délszláv szövegeknek ez az egybehangzó kicsengése — ennek a modellnek éppen a *fordítottja* lenne felírható: az emberi világban az ember (nő) által végzett *rázó* (rengető?) tevékenység eredményezi az alvilágban élő lények (az ördög, de mint később látni fogjuk, az ökör is ide tartozik) segítséghez aktivizálását. Ennek a lehetséges összefüggésnek a jelzésén kívül a jelen pillanatban a kérdéskörnek ezzel a mozzanatával kapcsolatban nincs más elképzelésünk. Nem lehetetlen azonban, hogy az előzőekben felismerni vélt összefüggéseknek sokkal fontosabb hozadékuk lehet, mint azt a jelen pillanatban értelmezni képesek vagyunk.

A nagyleány által végzett fa-, kerítés- vagy ereszetrazó tevékenység (a délszláv szövegek nem tesznek említést a meztelenség mozzanatáról!) tehát üzenet, amely a közbeeső föld és víz közvetítésével (csatornáján át) jut el az alvilágba, ahol alvilági lény(ek) aktivizálása a cél. Említettük főntebb, hogy a hat közül egy szöveg *tenger*t említ. Ezt a megfogalmazást tartjuk fontosnak, mert az itt érintett kozmográfia egyik becses eleme éppen az, hogy *a föld a tengeren úszik — világtartó állatok hátán*. A két magyar nyelvű változat következetesen vizet emleget, a négy délszláv változatban pedig a *tenger* említése mellett a *víz* bukkan fel még egyszer. Úgy találjuk tehát, hogy ezek a motívumok alapvető módon látszanak bizonyítani elképzelésünket, amely szerint ennek a szerelmi varázslásnak és ráolvasástípusnak az alaprétegében ugyanaz a kozmográfia nyert megfogalmazást, amelyet a világtartó állatokkal és a földrengés keletkezésével kapcsolatban főntebb felvázoltunk.

Jogosan merülhet föl természetesen a kérdés: ha az eddig elmondottak igazolhatók, akkor hol történik vagy történik-e egyáltalán utalás a világtartó állatokra is?

Válaszunk az, hogy ennek halvány nyomait is ki tudjuk mutatni szövegeinkben. A két magyar nyelvű szöveg ugyan ilyen utalást nem tartalmaz, a négy balkáni változat közül egyik azonban igen. Ebben a ráolvasó szövegben az szerepel, hogy a kilenc ördög „vigye magával a *hatszaruú ökröt*”, miközben a vágyott kedvest előkeríteni indul. Elég lapidáris az utalás, de ez — véleményünk szerint — egyáltalán nem csökkenti bizonyító értékét. Az itt emlegetett *hatszaruú ökör* ugyanis minden bizonnyal azonos azzal a kelet-európai és ázsiai „Weltochs”-szal, vagyis világtartó ökörral („rogata životinja”), amelynek kérdéskörét Milovan Gavazzi professzor a rá jellemző összehasonlító kitekintéssel összefoglalta egyik rövid tanulmányában.¹²

Vagyis: feltevésünk szerint a hat szöveg közül egyben felbukkanó

¹² Gavazzi, Milovan 1978. A tanulmány először németül jelent meg 1973-ban, „Der Weltochs in Südosteuropa” címmel.

ökör-motívum ugyancsak azt látszik bizonyítani, hogy ez a szerelmi varázslás és ráolvasástípus minden bizonnyal a felvázolt archaikus kozmográfia jegyében alakult ki, s — a jelek szerint — virulens napjainkban is.

Az előbbiek során már utaltunk a hat szöveg közül négyben előforduló *ördög*re. (A magyar és szerbhorvát nyelvű szövegekben egyaránt fölbukkan.) Bár ezt a kérdést már érintettük, az archaikus délszláv kozmográfia és a tárgyalt szerelmi varázslások kapcsán, tovább kell foglalkoznunk vele. Tovább kell vizsgálnunk annál is inkább, mert — mint köztudott — az ördög figurája az archaikus délszláv világképben, legalább is az ide tartozó hagyományok egyik csoportja szerint, az alvilág lakójaként tűnik fel. Itt természetesen nem a keresztény világkép alvilágára gondolunk, hanem arra az ezt megelőző világrépre, amelynek elemeit a krisztianizált hagyománybeolvasztó- és -bekebelező tendencia magáévá tette. Miként arra a szerb hiedelemvilág irodalma utal, az ördögfogalom ezen a területen is a középkorban bukkan fel, a szerb pogány hitvilágban ilyesmi nem volt. Ez az irodalom — különösképpen az összehasonlító vallástörténész Veselin Čajkanović néhány tanulmánya¹³ — arra utal, hogy a szerb hiedelem- és mondavilág ördögalkjában nem kell feltétlenül az interpretatio christiana nyomait vagy idegen hatást keresni; lehetséges ugyanis, hogy ez a népi hiedelemfigura, valamely alvilági istenség alakját és tulajdonságait mentette át a ma és közelmúlt hagyományvilágába. Ennek alátámasztására elmondja, hogy számos szláv és szerb hiedelemszövegben *pozitív előjelű szereplőként*, sőt: *segítőként* is előfordulhat az ördög. Végső konklúziója Čajkanovićnak az, hogy a népi ördögalkak a feltételezett szerb főisten („srpski vrhovni bog”) attributumait vagy ezeknek egy részét mentette át korunkig, ezért nem tartható egyértelműen negatív előjelű figurának, mint a keresztény interpretáció ördöge.

Visszatérve a jelen dolgozatban értelmezett szerelmi varázslások és ráolvasástípus majdnem mindegyikében előforduló ördögfigurára, csábító lenne összefüggést keresni a délszláv szövegek és a Čajkanović által feltételezett segítő szándékú — de voltaképpen ősisenséget takaró — ördögfigura között. Annyi mindenesetre nyilvánvalónak látszik, hogy kevés valószínűséggel hívhatta segítségül a meztelen nagyleány a keresztény interpretáció kénköszagú, lólabú és gonosz szándékú ördögét, ezzel szemben viszont elképzelhető, hogy ez a szerelmi varázslás és ráolvasástípus — amennyiben a dolgozatunk előbbi részeiben értelmezett bizonyító jellegű motívumokat is elfogadjuk — valóban egy kereszténységet megelőző archaikus világrépre épül, annak kozmográfiáját mentette át napjainkig, s annak valószínűsége is feltételezhető, hogy a ráolvasó szöveg által *megidézett és segítségül hívott ördögfigura* voltaképpen egy

¹³ Čajkanović, Veselin 1924., valamint Čajkanović, Veselin 1941, 346—357, és 399—409.

Balogh Ferenc művészfotójának „Hochlicht”-technikával készült reprodukciója. Ez az eljárás a fekete—fehér dichotómia mellett az árnyalatokat is érzékelteti

kereszténységet megelőző *segítő istenség* (chtonikus démonfigura?) napjainkra már átalakult formája. Persze ez a hipotézisünk sokkal inkább tűnhetne igazolhatónak, ha nem hat, hanem egy sereg változatával rendelkeznének ennek a minden tekintetben fontos szerelmi varázslásnak és ráolvasástípusnak.

Mint láthatta az olvasó, dolgozatunk *két magyar nyelvű és négy szerbhorvát nyelvű* változattal operál. A négy szerbhorvát nyelvű változat a Balkánon, a két magyar nyelvű variáns pedig Bácskában, tehát a jugoszláviai magyarság körében került lejegyzésre. Néhány esztendő irodalmi bűváratai után sincs tudomásunk arról, hogy a magyar nyelvterület más részein is ismert-e ez a szerelmi varázslás és ráolvasástípus. Bár kisszámú adat alapján általánosítani kockázatos, mégis önmagától adódik a kérdés: mivel magyarázható az a tény, hogy egy magyar nyelvű szerelmi varázslásnak és ráolvasástípusnak eddig mindössze két változata bukkant fel a magyar nyelvterület Balkánhoz közel eső részein, máshonnan azonban nem ismeretesek magyar nyelvű adatok? Ugyanakkor viszont a szerbhorvát nyelvterületen — minden bizonnyal korántsem minden forrást kimerítő nyomozás után — négy variáns került elő, szinte azonos vagy majdnem azonos tartalommal. A magyarázat lehetősége két irányban kutatható. Vagy arról van szó, hogy a két nyelvterületen egyaránt honos szerelmi varázslás és ráolvasástípus azonos forrás felé mutat, vagy pedig az átadás—átvétel példájával kell számolnia a kutatásnak.

Mivel magunk úgy találjuk, hogy jelen dolgozatunk csupán felvetett egy minden tekintetben érdekes és a jelek szerint egyáltalán nem lényegtelen kérdést, úgy gondoljuk, hogy a fentebbi problémafelvetésre a válasz még várathat magára. Annyit azonban mindenképpen jeleznünk kell, hogy a kérdést tágabb körben is meg kellene vizsgálni. Az a gyánúnk ugyanis, hogy ennek a szerelmi varázslásnak és ráolvasástípusnak másutt is elő kellene fordulnia, ott, ahol a dolgozatunk első részében felvázolt kozmográfiáról adatokkal rendelkezik az etnológia. Nem lehetetlen ugyanis, hogy az azonos világgép azonos mágikus eljárásokat (praktikus és verbális mágiát) hívott életre azokon a területeken is, ahol esetleg ezekre a jelenségekre még nem figyelt fel a kutatás. Kelet-Európa, Ázsia, Észak-Afrika térségein — ahol a kutatás kimutatta a világtartó állatok hiedelmeinek egykori meglétét — minden bizonnyal sikerrel járhatna egy ilyen irányú széttekintés.

A magunk feltevése is ezeknek az esetleges igazoló vagy cáfoló adatoknak fényében válhatna egyértelműbben elfogadhatóvá vagy elfogadhatatlanná.

IRODALOM

- BOSNYÁK Sándor
 1970 „A Föld úszik a tengeren...” A Gáspár házaspár vilásképe. *Valóság*, 432—437.
 1977 A bukovinai magyarok hitvilága I. *Folklór Archivum* 6. Budapest.
- ČAJKANOVIĆ, Veselin
 1924 Donji svet u janti. In: Studije iz religije i folkloru. SEZb XXXI. Beograd, 135—138.
 1941 O vrhovnom bogu u staroj srpskoj religiji. In: Mit i religija u Srba, Beograd, 1973, 307—462.
- DÖMÖTÖR Tekla
 1981 A magyar nép hiedelemvilága. Budapest.
- FILIPOVIĆ, Z(orica)
 1984 Bajalice za voljeno lice. *Dvoje* (Beograd), XI. 371. szám. 56—57.
- GAVAZZI, Milovan
 1978 Predodžba „svijeta na volu” u jugoistočnoj Evropi. In: Vrela i sudbine narodnih tradicija. Zagreb, 75—79.
- GYURA Julianna
 1980 Új hold, új király. Zenta környéki ráolvasások. *Híd*, XLIV. 222—240.
- ĐORĐEVIĆ, Tihomir R.
 1958 Priroda u verovanju i predanju našega naroda I—II. SEZb LXXI. Beograd.
- JANKOVIĆ, Nenad Đ
 1951 Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama Srba. SEZb LXIII. Beograd.
- KANDRA Kabos
 1897 Magyar mythologia. Eger.
- KOSTIĆ, Aleksandar
 1933 Seksualno u srpskoj narodnoj poeziji. Beograd.
 1978 Seksualno u našoj narodnoj poeziji. Beograd.
- KRAUSS, Friedrich S.
 1908 Slavische Volksforschungen Abhandlungen über Glauben, Gevohnheitrechte, Sitten, Bräuche und die Guslarendlieder der Südslaven, Leipzig.
- LUTZ, Röhrich
 1966 Az ördög alakja a népköltészetben. *Ethnographia* LXXVII. 212—228.
- RADENKOVIĆ, Ljubinko
 1982 Narodne basme i bajanja. Niš, Priština, Kragujevac
- TRIFKOVIĆ, Stevo
 1886 Narodne gatalice. Gatanja srpskog naroda oko Sarajeva. *Bosanska vila* (Sarajevo) I. 237—239., 254—255., 269—270., 287—288.